

**ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՀԱՅ «ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ» ԹԵՐԹԸ
ՀԱՄԱԶԳՅԱՑ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան

Վանաձորի պետական համալսարանի պատմության ամբիոն, Հայաստան

Զմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիրն ուրույն տեղ ունի հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ: Թերթի հիմնադիր և խմբագիր Ղուկաս Պալղազարյանը 38 տարի շարունակ լուսաբանել է Զմյուռնիայի հասարակական կյանքը և աշխարհում տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունները՝ դրանց նկատմամբ պահպանելով անկողմնակալ մոտեցում: Հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ «Արշալոյս արարատեան»-ը առանձնանում է Զմյուռնիայի հայ համայնքի կյանքի մասին հրապարակումներով, որոնք լրացնում և ամբողջացնում են Զմյուռնիայի տարեգրությունը: Դրանք բազմաբնույթ են, հանգամանալից, երբեմն չափազանց մանրամասն:

«Արշալոյս արարատեան»-ի ուշադրությունից չէին վրիպում նաև հայաշատ մյուս գաղթօջախների կյանքն ու հասարակական գործունեությունը: Թերթը բազմաթիվ հրապարակումներ էր նվիրում հայ գաղթօջախներում հիմնված կրթական, մշակութային ընկերությունների, միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությանը: Այս իմաստով հայ հասարակական մտքի և պարբերական մամուլի պատմության մեջ կարևոր են Կ.Պոլսի Համազգյաց ընկերության մասին թերթի հրապարակումները: Այս ընկերության գործունեությունը հայ պատմագրության մեջ հիմնովին ուսումնասիրված չէ: Համազգյաց ընկերությանը չի անդրադարձել անգամ հիմնադրման պահին Կ.Պոլսում լույս տեսնող միակ հայերեն «Հայաստան» թերթը: Ընկերությանը բազմաթիվ հրապարակումներով անդրադարձել է զմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան»-ը, որի դիրքորոշումը դրա գործունեության ու հայության կյանքում ունեցած նշանակության մասին առաջին անգամ ներկայացվում է սույն հոդվածում:

Բանալի բառեր՝ «Արշալոյս արարատեան» թերթ, Համազգյաց ընկերություն, Զմյուռնիա, Կ.Պոլիս, Մուրադյան վարժարան, մտավորականներ, ընկերություններ, կրթություն, լուսավորություն, առաջադիմություն, միասնություն, եղբայրություն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 30. 11. 2022: Ընդունվել է տպագրության՝ 07. 02. 2023:

The article was submitted on 30. 11. 2022 and accepted for publication on 07. 02. 2023:

Статья поступила 30. 11. 2022 и была принята к публикации 07. 02. 2023:

Ինչպես հղել՝ Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան, «Զմյուռնիահայ «Արշալոյս արարատեան» թերթը Համազգյաց ընկերության մասին», *Յեղասպանագիտական հանդես* 11, no. 1 (2023), 115-140:

How to cite: Feliks V. Movsisyan, “Smyrna Armenian Newspaper ‘Arshaloys Araratean’ about Hamazgeats Society,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 11, no. 1 (2023), 115-140.

Как сослаться: Феликс В. Мовсисян, “Измирская армянская газета ‘Аршалуйс араратян’ об Обществе Амазгеац,” *Цехаспанagitakan андес* 11, no. 1 (2023), 115-140.

«Արշալոյս արարատեան» թերթը

1840 թ. օգոստոսի 10-ին Չմյոռնիայում՝ Ստեփանոս Պապոյանի տպարանում, լոյս է տեսնում «Արշալոյս արարատեան» քաղաքական, բանասիրական և առևտրական լրագիրը: Թերթի խմբագիրը Մեսրոպյան վարժարանի առաջին ուսուցիչներից Ղուկաս Պալղազարյանն (1810-1878) էր՝ «լեզուագէտ ու զարգացած մարդ մը»: Նա, «ազգասէր բարեկամներէն բաւական քաջալերութիւն ընդունելով», ձեռնամուխ է լինում թերթի հրատարակմանը՝ հուսալով, որ հայությունը «սիրով պիտի ընդունի սա մէր աշխատասիրութիւնը»¹: Նա 38 տարի շարունակ հրատարակում և խմբագրում է թերթը՝ միայնակ կրելով հրատարակության և տարածման ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվությունը: Որպէս հասարակական գործիչ՝ Ղուկաս Պալղազարյանը կարևոր դեր է խաղացել Չմյոռնիայի մշակութային կյանքում: Նա երկար տարիներ գաղթօջախի Մեսրոպյան և Սարգսյան (ապա՝ Հռիփսիմյան) վարժարանների հոգաբարձուն էր, Սյունյաց ընկերության գլխավոր վերատեսուչը²: Պալղազարյանն անձնական շփումներ է ունեցել ազդեցիկ մի շարք մարդկանց, այդ թվում՝ Կ.Պոլսում Անգլիայի դեսպան Չառլզ Ստրենտֆորտ Քաննիգի հետ, որը նրան «շտրեհեց իր չնաշխարհիկ բարեկամութիւնը, մարդասիրաբար պատուելով մասնաւոր հացկերոյթով մը»³: Պալղազարյանը լայն կապերի շտրիհով ազդեցիկ դիրք է ունեցել Չմյոռնիայում, նպաստել մի շարք ազգօգուտ նախաձեռնությունների, բարեգործական քայլերի մղել գաղթօջախի որոշ մեծահարուստների: Մասնավորապէս, նրա հորդորով, տրիեստաբնակ զմյոռնիացի հարուստ վաճառական Պետրոս Յուսուֆյանը և նրա եղբայր Պողոսը Մեսրոպյան վարժարանի համար տպարան են հիմնում, գաղթօջախի դպրոցներում անգլերեն և ֆրանսերեն դասավանդող ուսուցիչներին վարձատրում, գործուն աջակցություն ցուցաբերում Սյունյաց ընկերությանը, Սարգսյան դպրատանը և հիվանդանոցին⁴:

Պալղազարյանի և նրա խմբագրած «Արշալոյս արարատեան» թերթի մասին հայ պատմագրության և բանասիրության մեջ բազմաթիվ անդրադարձներ են եղել, որոնք բավական հակասական են: Հայ պարբերական մամուլի պատմության ուսումնասիրող Գրիգորիս Գալեմքարյանի կարծիքով՝ Չմյոռնիայի «Արշալոյս արարատեան» թերթը «ճշմարիտ արշալոյսն էր հայ լրագրութեան»: Նրանից առաջ լոյս տեսած լրագրերը գիշերային աստղերի պէս թոյլ լոյս ունեին և իրենց կարճատ կյանքով լոկ զարդ էին հայ ազգի համար և «Արշալոյս արարատեան»-ի ծագման ժամանակ արդեն նսեմացած էին, և մեկնած լրագրութեան հորիզոնէն: Ի ծագել Արշալոյս արարատեան՝ նոր կեանք սկսի. թէև ի սկզբան աղօտ իմն կը լուսատր էր հայ աշխարհն, սակայն ի սուղ ժամանակի պայծառացաւ հետզհետէ»⁵:

1 Խմբագրական, *Արշալոյս արարատեան* (Չմիոռնիա), 10 օգոստոսի 1840:

2 «Չմիոռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 13 յունիսի 1841:

3 «Չմիոռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 3 յուլիսի 1842:

4 Վահան Զարդարեան, *Յիշատակարան*, հ. Ե (Գահիրե, գրատուն Վ. Զարդարեան, 1939), 20-40, «Չանագան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 23 օգոստոսի 1846:

5 Հ. Գրիգորիս, Վ. Գալեմքարեան, *Պատմութիւն հայ լրագրութեան* (Վիեննա, Մխիթարեան, 1893), 52:

Մատթեոս Մամուրյանի բնութագրմամբ՝ Պալղազարյանը «բազմաբղիւն, անձնաձիր, խոհական ազգային խմբագիր» էր, «հայ խմբագրաց անուանի նահապետը»: Նա «իրբել խմբագիր՝ հայ օրագրութեան մէջ եզական պատկեր մ'էր, եւ պիտի մնայ միշտ՝ իր գաղափարներովն ու իրեն յատուկ արժանիքովն: Նա 1840-ին ամենեց Արարատայ արշալոյսը և 38 տարի կոռուցաւ իր գրչով այդ արշալոյսը փայլեցնելու Արարատայ վրայ: Միայն Ղ. Պալղազարեանին կ'պատկանի հայ օրագրութեան ռահահորդ լինելու փառքը... Երբ Արշալոյսն երեցաւ նոր թուական մը բացուեցաւ անշուշտ հայոց համար»⁶:

Զմյուռնիայի գաղթօջախի պատմաբան Հակոբ Քոսյանի կարծիքով՝ «Արշալոյս արարատեանի անունը Զմիւռնիոյ իրենց նախնի գրասիրութեան պատկառելի յիշատակ մը պիտի մնայ միշտ»⁷:

Միքայել Նալբանդյանը «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրի նկատմամբ սկզբնապէս դրական վերաբերմունք է ունեցել, նրան համարել «գիտնական Պալղազարեան», որի հրատարակած թերթն իր պարզ ոճով և «ատողջ դատողութեամբ շահեցաւ զսիրտ ազգին»⁸: Հետագայում՝ 1863 թ. հուլիսին, բանտից եղբորը գրած նամակում Նալբանդյանը, սխալ տեղեկություն ունենալով, որ Զմյուռնիայի հայության պատվիրակ Պալղազարյանը Պետերբուրգ է ժամանել Նոր Նախիջևանին կտակված գումարի հարցով, նրան հանիրավի անվանում է «կաշառուած», «սրիկայ», «վարձկան», «թուրքական լրտես», «խրաքանչիւր ամիս մատնութիւններ» անող, հայերին «դաւաճանող», իսկ «Արշալոյս արարատեան»-ը՝ «անարգ թերթ»⁹:

Մնացական Հակոբյանը «Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը (1839-1860)» աշխատության մեջ նշում է, որ նա ոչ ազգասեր, ոչ էլ անագնիվ մեթոդներով պայքարող խմբագիր ու գործիչ չի եղել. լայն մտահորիզոն չունեցող միջին ընդունակություններով օժտված, բավականաչափ պարզամիտ, անհամարձակ մտավորական է եղել: Զմյուռնիայում ունեցած դիրքով ու կարողություններով առանձնապէս որոշիչ դեր չի կատարել նույնիսկ իր թերթով¹⁰:

Պալղազարյանը զգուշավոր խմբագիր-հրատարակագիր էր, մտահոգված, որ թերթը պահպանի չափավորություն, պահպանողականություն, չտրվի ծայրահեղությունների, չարտահայտի հետադիմական կամ առավել ևս առաջադիմական այնպիսի գաղափարներ, որոնք կվտանգեն թերթի հրատարակությունը: Նրա հավատամքն այն էր, որ «Արշալոյս արարատեան»-ը երկու ծայրահեղ, անընդունելի բևեռների մեջ ընտրեր միջին գիծ, որը հնարավորություն կտար անցնցում, խաղաղ, հանդարտ ընթացքով հրատարակել թերթը: Այս մոտեցումը նա պահպանում է խմբագիր եղած տարիներին, որով օսմանյան գրաքննության պայմաններում ապահովում է

6 Մատթեոս Մամուրյան, «Մեծ Ղուկաս Գ. Պալղազարեան», *Հայկական մամուլ* (Զմյուռնիա), հունիս, 1878, 65-66:

7 Հ. Յակոբ Վ. Քոսեան, *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս* (Վիեննա, Մխիթարեան, 1899), հ. Ա, 272:

8 Միքայել Նալբանդյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 2 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1980), 40:

9 Միքայել Նալբանդյան, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հ. 4 (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1949), 226-227:

10 Մնացական Հակոբյան, *Զմյուռնահայ պարբերական մամուլը* (1839-1860) (Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1984), 30:

թերթի անխափան գործունեությունը: Պալդազարյանը համոզված էր, որ իր թերթի ընթացքը ճիշտ է, և նույնը ցանկանում էր նաև Թուրքիայում լույս տեսնող մյուս հայ լրագրերին: Հրանտ Ասատուրի դիպուկ բնութագրմամբ՝ Պալդազարյանի «Արշալոյս արարատեան»-ն այս իմաստով «հանդարտ ծովակ էր»¹¹:

«Արշալոյս արարատեան»-ի անկողմնակալ ուղեգիծը նկատի ունենալով՝ Ստեփան Ոսկանյանը գրում է. «Ստոյգ է, որ քսան, երեսուն տարի է ի վեր արշալոյս մը կաւետուի հրապարակաւ, բայց որովհետեւ տակաւին ըղձալի օրը չծագեցաւ եւ իր անունը միայն հոտած թերթի մը վրա կտեսնուի, ըսել է թէ իր նշոյլը սուտ է եւ յոյս անգամ չպիտի բերէ թող թէ լոյս»¹²:

Զմյուռնիայի գաղթօջախի պատմության մեջ կարևոր հանգամանքը ոչ այնքան Պալդազարյան խմբագրի անձն ու կարողություններն են, որքան նրա թերթը, որի շատ հրապարակումներ, հատկապես հայ համայնքի կյանքի մասին, առանց չափազանցության սկզբնաղբյուրի դեր են խաղում: Հայ մամուլի պատմության մեջ «Արշալոյս արարատեան»-ի կշիռն ամենից առաջ զմյուռնիահայության կյանքի լուսաբանումն է. նրա հրապարակումները դարձել են տարեգրություն այն ամենի, ինչը տեղի է ունեցել ոչ միայն Զմյուռնիայում, այլև Կ.Պոլսում և մյուս գաղթօջախներում: Այս իմաստով կարևոր է «Արշալոյս արարատեան»-ի դիրքորոշումն ու գնահատականը Կ.Պոլսի հայ հասարակական կազմակերպությունների, մասնավորապես Համազգյաց ընկերության վերաբերյալ:

Համազգյաց ընկերությունը

1846 թ. մարտի 17-ին Բերայում պոլսահայ երիտասարդ կաթոլիկ մտավորականների նախաձեռնությամբ գումարվում է Համազգյաց ընկերության հիմնադիր ժողովը¹³: Ընկերությունը 76 «համազգիք, միաբանասերք» մասնակիցների ստորագրությամբ, որոնց մեջ կային կաթոլիկ և լուսավորչական հայեր, աշխարհականներ և կրոնավորներ, մտավորականներ և արհեստավորներ, կրթված և «լուսաորեալ» երկու-երեք ամիրաներ, հայտարարություն են ընդունում իրենց գործունեության նպատակների մասին¹⁴, որում ասվում էր. «Մեծաց արդերեւ գովութեանց է արժանատր անչափ խնդութեան, տեսանել արծարծեալ ի սակաւ յայտրիկ ամն ի՛սիրտ ամենայն մերոց, փոյթ իմն եռանդեան ի կանգնումն ուսումնարանց, եւ ի զարգացումն ուսումնական ընկերութեանց»¹⁵: Հայտարարությունը կազմված էր եվրոպական լուսավորության և հասարակական առաջընթացի գաղափարների ազդեցությամբ: Երանում նշվում էր,

11 Հրանտ Ասատուր [*Հայ մատենագիտություն և հայ մատենագետներ*], տե՛ս ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի ֆոնդ, բաժին 1, գ. 1, թ. 104:

12 Խմբագրական, *Արեւմուտք* (Փարիզ), 1 փետրվարի 1864, 4:

13 Երեմիա Քյոմուրճեան, *Ստամբուլի պատմութիւն* (Վիէննա, Մխիթարեան տպարան, 1913), 568: Յակոբ Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, Երկրորդ հատոր (Անթիլիաս, 2010), 390-392:

14 Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգասպասում*, հ. Գ, մասն Ա (Պեյրոթ, տպարան Սեան, 1961), 3823:

15 «Յայտարար նախակարգութիւն ընկերութեան Համազգեաց», *Արշալոյս արարատեան*, 19 ապրիլի 1846, 1:

որ ընկերության նպատակն է «ամենայն ազգայնոց մերոց, փոյթ իմն եռանդեան ի կանգնումն ուսումնասիրաց, եւ ի զարգացումն ուսումնական ընկերութեանց.... ի բաց զգիտութեան փարատել քօղ ի մտաց, գիտել ստանալ գիմաստութիւն.... առաւելեալ է բորբոքումն եռանդեան ճգնաց մերոց, զի ոչ մեզէն ի շահ անձանց մերոց, բերիմք յայս գործ, այլ ազգ մեր նախնագոյնն յազգս, իբր անյիշատակ թաղեալ երբեմն ի զգիտութիւն խորս դիպովք արժանի ողբաց.... արդ զգլովս ի վեր ամբարեալ յաւերակաց շիրիմացն, թախիծ մեզ արկանէ որդւոց իւրոց. մի գանգ առնել զիւրք ի կենդանացուցանել գնա յիմաստութիւն գործել որ ինչ ի ձեռս է մեր: Մի ազգ եմք եւ ի մի միաբանութիւն ժողովեալ, երթիցուք ուր ձգիցէ զմեզ ճշմարիտ ազգասիրութիւն եւ առաջի մեզ խորհուրդ, արկցուք ի գործ, այս լինել աղբիւր ամենայն բարեաց խոստովանեսցի ամենայն ոք»:¹⁶

Հայտարարությունն առաջնահերթ խնդիր էր համարում «առաւելով ընկերասիրութեան եւ ազգասիրութեան» գաղափարի տարածումը, ազգային համերաշխությունն ու միասնությունը: Հայությանը մաղթելով «կատարելութեան սէր»՝ հորդորում էր «մի միաբանութիւն ժողովեալ, երթիցուք ուր չիցէ զմեզ ճշմարիտ ազգասիրութիւն»¹⁷: Հայտարարության վերջում ընկերության հիմնադիրները «ի զարգացումն ազգին յամենայնի, այսինքն ի հաւատս յուսումն գիտութեան եւ յարուեստս» ներկայացնում են տասը կետ, որ իրենց ապագա գործունեության հիմքում պետք է լինէին: Դրանք էին.

«Ա. Միասիրտ, միակամ, խաղաղասէր շաղկապումն անձանց ի մի միաբանութիւն:

Բ. Յօրինուած եւ թարգմանութիւն գրեաց օգտակարաց, եւ հրատարակումն այնոցիկ տպագրութեամբ:

Գ. Կանգնումն վարժարանաց եւ դպրոցաց ի քաղաքս եւ գիւղս՝ ի դաստիարակութիւն ուստերաց եւ դստերաց:

Դ. Հմտութիւն եւ գործադրութիւն արուեստին երկրագործութեան:

Ե. Հետախոյզ քննութիւն հայրենականացն հնութեանց եւ սովորութեանց:

Զ. Հաւաքումն մատենից նախնեաց եւ դրամոց եւ այլոց նշխարաց հնութեանց:

Է. Հաւաքումն նիւթոց բնական պատմութեան կենդանեաց, բուսականաց եւ ընդերկրեայց:

Ը. Ուսումն ամենազգի արուեստից ծաղկելոյն ազանց:

Թ. Բարգաւաճումն վաճառականութեան ըստ երոպական օրինի:

Ժ. Ուսումն անթերի գիտութեան վաստակելոյ ի մետաղս»¹⁸:

Այս հայտարարությունից հետևում է, որ Համազգայաց ընկերության հիմնադիրներն իրենց առաջ համազգային մի շարք լուրջ խնդիրներ էին դրել՝ ազգը համախմբել, դարձնել միակամ և նրա ուժերը նպատակաուղղել կրթության, դաստիարակության, տպագրության, երկրագործության, արհեստների ու վաճառականության զարգացմանը: Կարևոր տեղ էր հատկացվում նաև ազգային արժեք ներկայացնող տարբեր նյութերի հավաքմանը, արվեստի և գիտության առաջընթացն ապահովելուն: Դա էր Համազգայաց ընկերության հմայքը, որը հայության հանրային գործունեության համար

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում, 1:

18 Նույն տեղում, 2:

մեծ ասպարեզ էր բացում: Համազգյաց ընկերության հարուստ, բազմակողմանի և բավական ընդգրկուն ծրագիրը, ըստ էության, ազդարարում էր ընկերության հեռահար նպատակը: Հայտարարության մեջ միաժամանակ ընդգծվում էր, որ ընկերությունն առաջնահերթություն է տալու հետևյալ երեք ուղղություններին: Դրանք նախատեսում էին. «Առաջին. թարգմանել և կամ շարադրել գիատուցած կարեւորս ի զարգացումն մտաց: Երկրորդ. սկսանել մեծաւ ջանիւ արկանել հաստատուն վաճառականութեան: Երրորդ. Լինել զհետ պատրաստութիւն կանգնելոյ վարժարանս ուստերաց և դաստերաց»¹⁹:

Համազգյաց ընկերության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն ընկերության կանոնադրություն ունենալն էր: Ընկերության հիմնադիրների խնդրանքով այդ կարևոր գործը ստանձնում ու Կ.Պոլսում ավարտին է հասցնում Պադուայի Մուրադյան վարժարանի ուսումնապետ, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայր Պետրոս վարդապետ Մինասյանը²⁰: Երա կազմած կանոնադրությունը բաղկացած էր 41 հոդվածից: Կանոնադրության համաձայն՝ Համազգյաց ընկերության անդամները պարտադիր պետք է լինեին «հայադասն, հռոմէադասն եւ բողոքական ազգայիններ»: Ընկերությունը ղեկավարելու համար ընտրվում է վարիչ մարմին, որի կազմում էին երեք տեսուչ, տասներկու խորհրդական, տասներկու խաղաղարար, չորս գանձապետ, երկու գրագիր և երեք գրաքննիչ, որոնցից երկուսը քննելու էին «աշխարհիկ տերութեան դէմ եղածները», իսկ երրորդը, որ քահանա էր, սրբագրելու էր «ուղղափառ հաւատոյ դէմ գրուածները»: Ընկերության ժողովներում և վարիչ մարմնում որոշումները պետք է ընդունվեին ձայների մեծամասնությամբ²¹:

Համազգյաց ընկերության անդամ դառնալու համար պահանջվում էր վճարել տասը դահեկան: Ըստ կանոնադրության՝ ընկերության յուրաքանչյուր անդամ ամսական պետք է վճարեր հինգ դահեկան: Այդ հասույթով և ստացված նվիրատվություններով նախատեսվում էր դպրոցներ, արհեստանոցներ բացել, գրքեր հրատարակել²²:

Համազգյաց ընկերության անդամները

Համազգյաց ընկերության ոգին ու «գլխատր միաբանասերք» կաթոլիկ հայեր էին՝ Մկրտիչ Սամանճյանը, Հակոբ Տավուտյանը, Ա. Լուիֆյանը, Խաչատուր Գազազյանը, Հովսեփ Վարդանյանը, Կարապետ Թյուլպենտճյանը, Սարգիս Ասկերյանը

19 Նույն տեղում, 2:

20 Հակոբ Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն* (Տիփսիս, ի տպարանի Համբարձումայ Էնֆիանեանաց և ընկ., 1868), 77: Ավետիս Պերպերեան, *Պատմութիւն հայոց* (Կ.Պոլիս, տպարան Պ. Քիրիշճեան, 1871), 350-351: Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, 392:

21 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն*, 78-79:

22 Պերպերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 351, Հ. Եփրեմ, Վ. Պողոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հ. Ա, Պոլսահայ մշակութային ընկերութիւնները* (Վիեննա, տպարան Մխիթարեան, 1957), 52:

և Սերովբե Ազնավուրյանը²³: Այս երիտասարդ մտավորականները հետագայում մեծ դերակատարություն են ունենում պոլսահայության կյանքում և ազգային սահմանադրական շարժման գործում, իսկ ոմանք վերադառնում են հայ եկեղեցու գիրկը: Ընկերության քարտուղարը 1844 թ. Մուրադյան վարժարանի շրջանավարտ, երիտասարդ բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանն էր²⁴: Ընկերության հավաքատեղին Կ.Պոլսի Լալե փողոցի թիվ 13 տունն էր, որը համարվում էր «Խորհրդարան Համազգեսաց ընկերության»:

Համազգյաց ընկերության հիմնադիրներից շատերը «ազգասէր եւ ուսումնասէր անձինք» էին, Մուրադյան և Ռափայելյան վարժարանների շրջանավարտներ, որոնք «համամիտ եւ համակամ խորհրդով եւ հաւանութեամբ կամեցան հաստատել զԸնկերութիւն իմն Լուսաւորչեան հայոց»²⁵: Ուսումնառությունից հետո վերադառնալով հայրենի Կ.Պոլիս՝ այդ երիտասարդները «թէ հանրային եւ թէ կրթական ծառայութիւն կը մատուցանէին ժողովրդին»²⁶:

Համազգյաց ընկերության անդամները եվրոպական երկրներում, հատկապէս Ֆրանսիայում և Իտալիայում «իրապէս կրթուած», լուսավորության, առաջադիմության գաղափարներով տոգորված ու «ազգային ոգով ներշնչուած»²⁷ երիտասարդ մտավորականներ և «եւրոպականացած» վաճառականներ էին: 1840-ական թթ. կեսերին «լուսամիտ մեծահարուստ» հայ ամիրաներ Հովհաննես Տատյանի, Հովհաննես Սերվերյանի, Մկրտիչ Ճեզայիրյանի, Կարապետ Պալյանի և Պողոս Օտյանի հովանավորությամբ աղքատ ընտանիքներից սերած ուշիմ երիտասարդները հնարավորություն են ստանում կրթությունը շարունակելու Փարիզում: Ֆրանսիայի նկատմամբ պոլսահայ երիտասարդների հետաքրքրությունը պայմանավորված էր նրանով, որ մինչ սուլթանի բարենորոգումների հռչակումը «աշխարհի քաղաքականութեան և մանաւանդ մտաւորական շարժման առանցքը Փարիզն էր»²⁸:

Սկսած 1840 թ. Փարիզը դառնում է յուրահատուկ խառնարան 25-30 հայ ուսանողի²⁹ համար, որտեղ դարբնվում էր թուրքահայ մտքի, լեզվի, գրականության, վարչական կազմի և բուն ժողովրդավարական կյանքի հեղաշրջումը: Փարիզում կրթություն էին ստանում պոլսահայ հասարակական, կրթական, ազգային շարժման ապագա դեմքեր Գրիգոր Աղաթոնը, Նահապետ Ռուսիկյանը, Գևորգ Սթինառճյանը, Հակոբ Ամասյանը, Հարություն Սվաճյանը, Իսաչատուր Պարտիզպանյանը և Նիկողայոս Զորայանը: 1844-1848 թթ. նրանց են միանում պոլսահայ նշանավոր ամիրաներ Տատյան և Պալյան գերդաստանների գավակները՝ սկզբում՝ Առաքել,

23 Պէրպէրեան, *Պատմութիւն հայոց*, 358:

24 Վահան Զարդարեան, *Յիշատակարան*, հ. Դ (Կ.Պոլիս, 1912), 133:

25 Պէրպէրեան, *Պատմութիւն հայոց*, 339:

26 Արշակ Ալպոյաճեան, *Ազգային Սահմանադրութիւնը, իր ծագումը եւ կիրառութիւնը*, Ընդարձակ օրացույց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի հայոց (Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Յ. Մատթէոսեան, 1910), 250:

27 Արշակ Ալպոյաճեան, «Զմիւռնիոյ տպարանները», *Պատմաբանասիրական հանդես* 2 (1964), 78:

28 Ալպոյաճեան, *Ազգային Սահմանադրութիւնը*, 227:

29 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848, 3:

Հարություն և Գրիգոր Տասյանները, այնուհետև՝ Հարություն և Նիկողայոս Պալյան եղբայրները³⁰:

Մինչ այս պոլսահայերի՝ Ֆրանսիա մեկնելը Փարիզում 1830-ական թթ. կրթություն էին ստանում Սերովբե Վիչենյանը (Սերվիչեն), Գասպար Մինասյանը, Հակոբ Կրճիկյանը, Պողոս Շաշյանը: Կ.Պոլիս վերադարձած Կրճիկյանը և Սերվիչենը ձեռնամուխ են լինում ազգային գործերի վիճակի բարելավմանը և Պատրիարքարանի հետ համագործակցությանը: Նրանք սկսում են «մեղմօրեն տարածիչը հանդիսանալ ֆրանսական յեղափոխութեան սուրբ սկզբանց եւ ժողովրդապետական գաղափարներուն, որոնք արդեն անզգայաբար պահանջ կը դառնային Կ.Պոլսոյ մէջ»³¹: Շտրիիվ նրանց ազգանպաստ գործունեության՝ «խմորումը հզօր եղաւ», և ամիրաների գործուն աջակցությամբ Փարիզ է ուղարկվում պոլսահայ երիտասարդների երկրորդ խումբը: 1840-50-ական թթ. Փարիզում կրթություն էին ստանում Ճանիկ Արամյանը, Ստեփան Ոսկանյանը, Իսաչատուր Պարտիզպանյանը, Իսաչատուր Միսաքյանը, Կարապետ Յութուճյանը, Հովսեփ Շիշմանյանը (Շերենց), Ավետիս և Թովմաս Խորասանճյան եղբայրները, Աբրահամ Երանյանը, Հովսեփ Պեյրանը և ուրիշներ:

Փարիզում կրթություն ստացած երկրորդ խումբ պոլսահայ երիտասարդները «չկարողացան գերծ մնալ Ռուսիներանի ազդեցութիւնէն»: Դրան նպաստում է նաև «1848 թ. յեղափոխութեան ժամանակը, որ հզօր ներգործութիւն մը կ'ունենար ուղղակի այս երկրորդ խումբին վրայ»³²: Այս խումբը կազմում էին Աստոն և Սարգիս Պալյանները, Կարապետ Յութուճյանը, Հովհաննես (Արզուման) Վահանյանը, Հաբեթիկ Ներուզյանը, Գրիգոր Մոզյանը, Միքայել և Թովմաս Խորասանճյանները, Հովհաննես Թյոյսյուզյանը, Իսաչիկ Կյումյուշյանը՝ բոլորն էլ ազդեցիկ մարդկանց զավակներ կամ խիստ առաջադեմ և ընդունակ պատանիներ: Նրանք «գիտական, ազատական, հասարակական լեցուն պաշարով»³³ վերադառնում են հայրենի Կ.Պոլիս որպէս եվրոպական փայլուն կրթություն ստացած լավագույն բժիշկներ, իրավաբաններ, ճարտարապետներ, գյուղատնտեսներ և առևտրականներ: Պոլսահայ այդ երիտասարդները բարեկամական կամ ազգակցական կապեր ունեցող գերդաստանների զավակներ էին: Նրանք ուսումնառության տարիներին և դրանից հետո միմյանց հետ սերտ շփումների մեջ էին, խանդավառված ու տոգորված լուսավորության և առաջադիմության գաղափարներով: Շտրիիվ այս երիտասարդների՝ 1840-ական թթ. Կ.Պոլիսի «մթնոլորտը գերազանցապէս խանդավառիչ էր, յղի անգին գաղափարներով»³⁴:

Եվրոպական կրթություն ստացած պոլսահայ երիտասարդները, լուսավորության, առաջադիմության և բարեփոխումների անհրաժեշտության գաղափարների ազդեցության տակ, նվիրվում են ազգային համերաշխության, միասնության և եղբայրական

30 Ալպոյանճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 230-233:

31 Նույն տեղում, 233:

32 Նույն տեղում, 234:

33 Արմենակ Ֆէսէրճեան, «Ազատ որմադրութիւնը հայոց մէջ», *Հայրենիք* (Բնստոն) 10 (1954), 92:

34 Ալպոյանճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 235:

օգնության նվիրական գործին: Նրանք հայությանը «հոգածություն եւ զոհողութեան հոգի կը ներշնչէին, եւ անոնց հովանատրոթիւնը իրենց աշխատութեանց միացնելով օգտակար հաստատութեանց նախաձեռնարկներ կ'ըլլային»³⁵:

Պոլսահայ երիտասարդ մտավորականներն ու «եւրոպականացուած» վաճառականները մեծապէս ազդում են հայ ընկերային և հասարակական կյանքի վրա՝ հիմնելով մի շարք հասարակական, կրթական, ազգային ու մշակութային ընկերություններ: Կ.Պոլսի հայության շրջանում դրանց հիմնումը վկայությունն է այն բանի, որ այդ ընկերությունները «մի մի նշաններ էին, թէ հասարակութիւնը որքան գեղեցիկ կերպով ըմբռնել է ընկերական սկզբունքը»³⁶:

Այդ ընկերությունների շարքում իր նպատակադրությամբ առանձնանում է հատկապէս Բերայում հիմնված Համազգայաց ընկերությունը, որը, Պեշիկթաշլյանի բնութագրմամբ, հավակնում էր համապատասխանել իր «շքեղ» անվանմանը: Ընկերությունն իր առաջնահերթ խնդիրը համարում էր գավառներում կրթություն տարածելը և «ազգին կրօնապէս անջատեալ մասերը յարաբերութեան դնելը»³⁷ ու նպատակ էր հետապնդում «ազգասիրութիւն եւ ուսումնասիրութիւն եւ յառաջադիմութիւն ի բարոյական մասին եւ բացէ ի բաց հերքումն տարապարտ վիճից... բացցեն նոքօք դպրոցս ի հայաբնակ քաղաքս Ասիոյ, յորս ոչ գոյ դպրոց, ոչ ընթերցանութիւն եւ ոչ ուսումն գանազան արուեստից»³⁸:

Համազգայաց ընկերության առաջին լուրջ ձեռնարկումներից մեկը սեփական վարժարան հիմնելն ու «ազգօգուտ խնդիրներու վրայ արտասանութիւններ ընելն» էր: Սյուներից մեկը Նիկողայոս Զորայանն էր, որն ընկերության միջոցներով թարգմանաբար հրատարակում է Բենջամին Ֆրանկլինի «Հարստության ճանապարհը» գիրքը:

«Արշալոյս արարատեան»-ը Համազգայաց ընկերության գործունեության մասին

Զմյուտնիահայ «Արշալոյս արարատեան»-ը ողջունում էր Համազգայաց ընկերության հիմնումը: Այդ մասին թերթի խմբագիր Պալղազարյանը գրում է. «Ուրախ սրտի կը լսեմք թէ հռովմէական հայէն ուսումնասէր և ազգասէր անձինք ոմանք Ընկերասիրական Համազգեաց անունով միաբանութիւն մը հաստատած են մօտ օրերս ի Կոստանդնուպօլիս, որուն յայտարար նախակարգութեան տետրակը ձեռքերնիս անցնելով, եւ ազգասիրական գովելի եռանդով մը գրուած գտնելով՝ արժան համարեցինք օրագրիս միջոցովը հրատարակել զանիկայ որոնք բանասիրականին մէջ պիտի տեսնեն մեր ընթերցողները, եւ անշուշտ իւրաքանչիւր հայրենասէր անձն յաջողութիւն եւ յառաջադիմութիւն պիտի բարեմաղթէ եւ նպաստամատոյ պիտի

35 Մաղաքիա Օրմանեան, *Ազգասպառում*, հ. Գ, մասն Ա (Պէյրոյթ, տպ. Սեւան, 1968), 3880:

36 Լեո, *Ստեփանոս Նազարեանց*, հ. Բ (Թիֆլիս, տպարան Մ. Մարտիրոսյան, 1902), 180:

37 Ալպոյաճեան, *Ազգային սահմանադրութիւնը*, 250:

38 Պէրպէրեան, *Պատմութիւն հայոց*, 349:

ըլլայ ըստ կարի Համազգեաց ընկերութեանը, եթէ ինչպես որ կը խոստանայ՝ ազգասիրութիւնը և ընկերասիրութիւնը մի միայն առաջնորդ ունենայ միշտ իր ամէն ընթացիցը»³⁹:

«Արշալոյս արարատեան»-ը հաջողություն և առաջադիմություն է մաղթում ընկերության հիմնադիրներին: Թերթը հաջորդիվ տպագրում է Համազգայաց ընկերության տեսուչներից Սերովբե Ազնավուրյանի 1846 թ. մայիսի 25-ով թվագրված նամակը՝ ուղղված «Արշալոյսի առ ազնիւ վերատեսուչ» Պալդազարյանին: Ազնավուրյանը «մտերիմ շնորհակալութիւն» է հայտնում «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրին՝ Համազգայաց ընկերության հիմնումը կարևորելու, այդ մասին թիվ 257 համարում տեղեկություն տպագրելու և ընկերությանը բարեմաղթանքներ ու հաջողություն ցանկանալու համար: Նա հավատում է, որ իրենց ընկերությունը բացառապես առաջնորդվելու է միմիայն ազգասիրության և ընկերասիրության գաղափարայնությամբ⁴⁰:

Զբավարարվելով Համազգայաց ընկերության հիմնումն ազդարարելով՝ «Արշալոյս արարատեան»-ը տպագրում է «ազգասէր հայ Ն.Ծ.»-ի նամակը, որը նույնպես գոհունակություն է հայտնում ընկերության հիմնադրման կապակցությամբ: Բերայում շրջելիս «մեծ ուրախութեամբ իմացել է», որ թաղամասի քարե շէնքերից մեկը ծառայում է որպես «մեծաջան եւ ազգասէր Համազգեաց ընկերութեան ժողովարան ու դպրոց»: Նրա կարծիքով՝ այն կնպաստեր այդ ընկերության առաջադիմությանը և դրան «արգելք եղող սխալախորհուրդ անձանց լեզուները ի թմրութիւն հակադրելով... օր ըստ օրէ կըզարգանայ»: Նա Համազգայաց ընկերության հիմնումը համարում է «բարենպաստակ և ազգօգուտ», որի հետագա հաջողությունները կախված են նաև արժանապատիվ լրագրերի հարգարժան հրատարակիչների «բարեհաճ գրուածքներից»: Ազգի առաջադիմությամբ մտահոգ մարդիկ, դրանք կարդալով, կարող են ընկերությանը «ձեռքերէն եկածի չափ օգնեն, ոմանք բարի խորհուրդներով, ոմանք դրամով, ոմանք աշխատելով, եւ ոմանք ըստ պահանջման հովանի ըլլալով»: Նամակագիրը զարմանք է հայտնում, որ ազգային առաջադիմության նպատակ հետապնդող Համազգայաց ընկերության մասին լուրություն է պահպանում Կ.Պոլսում լույս տեսնող միակ հայկական լրագիրը՝ «Հայաստան» թերթը: Ընդգծելով Համազգայաց ընկերության անդամ չլինելը՝ Ն.Ծ. ազգասէր հայը հույս է հայտնում, որ «Արշալոյս արարատեան» թերթում իր նամակի հրապարակումից հետո «առատաբաշխ անձանց եղբայրասէր զգացողութիւնները կշարժվեն» և ոմանք օգնություն ցույց կտան Համազգայաց ընկերության «հիմնարկութեան կատարելագործութեանը»⁴¹:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պաշտոնաթերթ «Հայաստան»-ն անմիջապես արձագանքում է «Արշալոյս արարատեան»-ին թղթակցած Ն.Ծ.-ի նամակին: Թերթի խմբագիր Հովհաննես Չամուռճյան Տերոյենցը գրում է, որ Համազգայաց ընկերության

39 Հայտարար նախակարգութիւն. Ընկերութիւն Համազգեաց, *Արշալոյս արարատեան*, 19 ապրիլի 1846:

40 «Չանագան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 31 մայիսի 1846:

41 «Չանագան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848:

ստեղծման լուրը ստանալուն պես «մենք ալ ուրախացանք»: Այդ լուրը կարդացողներից շատերը կուրախանան, իսկ եթե կգտնվեն նաև տրամողներ, ապա «մեզնե՛ չէ. այսինքն՝ ազգին յառաջադիմութեանը փափաքողներէն չէ»: Չամուռճյան Տերոյենցը տարակուսում է, որ նամակի հեղինակը գերադասել է անհայտ մնալ և ստորագրել է «ազգասեր հայ մը»: Նա հանդիմանում է Կ.Պոլսում ապրող ազգասերին, որ Համազգայաց ընկերության՝ քարե շենք ունենալու մասին իր զարմանքը, չգիտես ինչու, չի հայտնել «Հայաստան» թերթին, այլ փոստային ծախս կատարելով «իր զարմանքը շոգենաւու մէջ դրեր մինչև Իզմիր դրկեր է»: Նա նամակի հեղինակին հորդորում է փոխել թերթի մասին իր կարծիքը, քանզի «մարգարէ չեմք. մեզի չի գրուած լուրը, չեմք կրնար գիտնալ և հրատարակել»: Ըստ Չամուռճյան Տերոյենցի՝ Կ.Պոլսում քարե շենքեր շատ կան, և բնականաբար չի կարող իմանալ, թե որ շենքը ինչ նպատակով է օգտագործվում: Ինքը քաղաքային շինարարության վերակացու չէ, որի պաշտոնը հնարավորություն է տալիս քաջատեղյակ լինել կառուցվող շենքերի մասին: Եթե նամակի հեղինակն այդ հարցով դիմեր «Հայաստան» թերթին, ապա «մեզի պատի կը համարիմք անոր միտքը հաճեցընել, ինչ կերպով որ ինքը կ'ընտրէ»: Քանի որ նա իր հարցը հղել է «Արշալոյս արարատեան»-ին, ուստի պատասխանը պետք է ստանա այդ թերթի մեծարգո հրատարակչից: Չամուռճյան Տերոյենցը հեզկում է, որ իր պատասխանը Ն.Ծ.-ն կհասկանա, քանի որ «ազգասէր է և ազգասիրութեան կանոնները գիտէ»⁴²:

Չցանկանալով բանավիճել իր գրչակից գործընկերոջ հետ՝ «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրն անանուն հեղինակի նամակը տպագրելը բացատրում է նրանով, որ այն «բարեմտութեամբ և ազգասիրական ոգով գրուած երեսաց», ուստի չտարակուսեց հրատարակել այն՝ առանց ուշադրություն դարձնելու ազգային լրագրերի մասին նրանում եղած մեղադրանքներին, որոնց մի մասը բնականաբար վերաբերում է նաև իր թերթին:

Պալդազարյանի կարծիքով՝ յուրաքանչյուր ոք, որ ուշադրությամբ կարդացել է Համազգայաց ընկերության 1846 թ. մարտի 17-ի հայտարարությունը, պետք է հասկացած լիներ, որ այդ ընկերության «հիմնադրման նպատակը մեծ եւ ընդարձակ է, ազգօգուտ յոյժ և վեհանձնական, ըստ որում ազգին լոթութեան օգուտը, համազգի եղբարաց ուսումնական յառաջադիմութիւնը եւ միաբանական սէրը պիտի ըլլան անոր վախճանը»:

Պալդազարյանը համոզված էր, որ Համազգայաց ընկերությունն իր նպատակին հասնելու համար պետք է բազմաթիվ դժվարություններ ու արգելքներ հաղթահարի, «քանզի դիրին բան չէ հին նախապաշարմունքներու, արմատացեալ փոփոխակի կիրքերու մէկէնի մէկ յաղթելը»: Ելնելով այս մտայնությունից՝ նա Համազգայաց ընկերության ղեկավարներին ցանկանում է «երկար համբերութիւն, յարատևութիւն, անխոնջ աշխատութիւն, խոհեմութիւն, ընկերական կանոնադրութեանց ճիշտ և անաչառ պահպանութիւն, կարծեաց ազատութիւն և վերջապէս եղբայրասիրութիւն. ահա միայն այսպիսի առաքինական միջոցներով Համազգեաց ընկերութիւնը կարող

42 «Ներքին լուրեր», *Հայաստան* (Կ.Պոլիս), 14 փետրվարի 1848:

պիտի ըլլայ իր նպատակին հասնելու, ընդհանուր ազգին համակրական սերը ստանալու և մէկ խօսքով կարող պիտի ըլլայ իր գեղեցիկ և ամենացանկալի անունը արժանատրութեամբ ճշմարտութեամբ կրելու»⁴³:

Դիմելով Համազգայ ընկերության երիտասարդներին՝ «Արշալոյս արարատեան»-ը նրանց կոչ է անում հիշել, որ նրանք բոլորն էլ սիրելի հայրենիքի հարազատ գավակներն են և հայ են: Թ-երթը հորդորում էր թողնել երկպառակություն ծնող բոլոր պատճառները. «...միաբանութիւնը և սերը ձեռք առնենք, մէկմէկու օգնական ըլլանք թէ ի մասին ուսումնական յառաջադիմութեան և թէ առևտրական և ուրիշ կերպ ձեռնտութեամբ»: Թ-երթը հույս է հայտնում, որ Համազգայ ընկերության հարգարժան ղեկավարները սրտանց կշարունակեն «այս հայրենասիրական ծանր աշխատութիւնը, որուն անշուշտ պիտի պարտատրին գոհել իրենց զբօսանաց և անձնական զբաղանաց ժամանակին մէկ մեծ մասը»⁴⁴:

Համազգայ ընկերության գործունեության հաջողության նկատմամբ «Արշալոյս արարատեան»-ի հավատը պայմանավորված էր ընկերության ղեկավարների հանդեպ հարգանքով և լավատեսությամբ: Թ-երթն անթաքույց ուրախությամբ հայտնում է, որ երկու տարվա ընթացքում ընկերության անդամների թիվը 76-ից հասել է 600-ի: Գալղազարյանը կասկած չունեւ, որ ընկերության անդամների թիվը կհասնի 1600-ի և նույնիսկ 2600-ի: Նրա կարծիքով՝ այդ հաջողությունը կախված էր բացառապես ընկերության ղեկավարների «խոհեմ և միանգամայն ազատաքայլ ընթացքէն»: Նա ակնկալում էր, որ առաջիկայում «բարեպատեհ առիթներ պիտի պատահին մեզ նորէն խօսելու այս ազգօգուտութեան վրայօք»⁴⁵:

«Արշալոյս արարատեան»-ի լավատեսությունը Համազգայ ընկերությանը սպասվող հաջողությունների հարցում չի արդարանում: Ավելի շատ իրականություն է դառնում թերթի արտահայտած կարծիքն այն մասին, որ ընկերությունը հաջողելու հարցում հարկադրված կլինի հաղթահարել որոշ դժվարություններ և արգելքներ:

1848 թ. վերջին Համազգայ ընկերությունը լուրջ դժվարությունների առաջ է կանգնում. դրանք ներքին բնույթ ունեին և պայմանավորված էին դավանաբանական խնդիրներով: Ընկերության հիմնադիր երիտասարդ հայ կաթոլիկները սուսկ նպատակ չէին հետապնդում ազգին կրթելու, լուսավորելու և դաստիարակելու հայրենասիրության և եղբայրության գաղափարներով: Նրանք ձգտում էին միաժամանակ համերաշխություն, միասնություն և ազգասիրություն սերմանել հայ առաքելական ու կաթոլիկ եկեղեցիների դավանողների միջև: Սա Համազգայ ընկերության գործունեության թերևս գլխավոր նպատակներից մեկն էր: Այն առանձնակի շեշտադրությամբ չէր ընդգծվում ընկերության տարածած հայտարարության տեքստում, սակայն կարևորվում էր եղբայրասիրության գաղափարը, որով նպատակ էր հետապնդվում հաղթահարելու Կ.Պոլսի առաքելական և կաթոլիկ համայնքների կրոնական տարածայնությունները:

43 «Չանագան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 6 փետրվարի 1848:

44 Նույն տեղում:

45 Նույն տեղում:

Եվրոպական կրթություն ստացած Համազգյաց ընկերության հիմնադիր անդամների համար գործողության ուղեցույց էր 1848 թ. փետրվարի ֆրանսիական հեղափոխության «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսը: Ֆրանսիական հեղափոխության հաղթանակը, ճնշվող ժողովուրդներին նեցուկ լինելու, ազատություն, հավասարություն ապահովելու, բարեփոխումներ անցկացնելու ֆրանսիական ժամանակավոր կառավարության խոստումները հասնում են նաև Բոսֆորի ափեր և արձագանք գտնում հայերի շրջանում⁴⁶:

Ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարներով տոգորված պոլսահայ առաջադեմ երիտասարդությունը լուսավորության, հասարակական առաջընթացի և ազատության նոր հույսեր է փայփայում: Սակայն, բախվելով թուրքական իշխանությունների՝ քրիստոնյա ժողովուրդների իրավունքների և ազգային շահերի ոտնահարմանը, Համազգյաց ընկերության երիտասարդ գործիչներն ի գործու չեն լինում լիարժեք գործունեություն ծավալելու: Դրան անշուշտ խանգարում էր նաև այն իրողությունը, որ Կ.Պոլսի հայ համայնքն այդ պահին լիովին պատրաստ չէր մի կողմ դնելու կրոնական տարածայնությունները կաթոլիկ հայերի հետ, համախմբելու ուժերը և միասնաբար հանդես գալու հասարակության շահերի օգտին: Շուտով մի շարք դեպքեր են արձանագրվում, երբ Համազգյաց ընկերության կաթոլիկ որոշ անդամներ պահանջում են իրենց շարքերից հեռացնել ոչ կաթոլիկ անդամներին:

Այդ իրողությունը չի վրիպում «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագրի ուշադրությունից, որը թերթի ընթերցողներին հետևողականորեն տեղեկացնում էր Համազգյաց ընկերությունում տեղի ունեցող և իրեն հասանելի գործընթացները: Պալղազարյանը տպագրում է 1848 թ. ապրիլի 13-ին իրենց ուղարկված «ոմն հայ ազգասերի» նամակը: Հեղինակը «հավատարիմ աղբյուրից» հայտնում էր, որ Կ.Պոլսի կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդը Համազգյաց ընկերությանն «առաջարկեր է, մանաւանդ թէ խստութեամբ ստիպեր է, որ իրեն ամէն հայկազուան անդամակիցները միջիրնէն հանեն: Իսկ Համազգեաց Ընկերութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր ազգասիրական նպատակին, ամենեւին չէ ընդուներ այս առաջարկութիւնը, որ քրիստոնէական եղբայրասիրութեան հակառակ է, այլ վեհանձնաբար պատասխաներ է, թէ մենք միեւնոյն հայոց ազգն ենք, և կրօնի տարբերութիւնը, այս լուսաւորեալ դարուս մէջ, չկրնար ազգերնիս երկուսի բաժանիլ»⁴⁷:

Նամակագիրը շարունակում է՝ նշելով, որ «այս հայրենասիրական պատասխանի համար» Համազգյաց ընկերության դեմ «անակնունելի գրպարտութիւններ եղան, բայց բարեբախտաբար ամենեւին վնաս մը չկրցան պատճառել անոր»: Նրա կարծիքով՝ ընկերության հաստատականությունը «յիրաի գովութեան արժանի է», ուստի «Արշալոյս արարատեան»-ի հրատարակչին խնդրում է իր «սովորական անկողմնասիրութեամբ» ազգօգուտ լրագրի առաջիկա համարում տպագրել իր նամակը: Պալղազարյանը, ընդառաջ գնալով անանուն հեղինակի խնդրանքին, իր համաձայնությունն է արտահայտում Համազգյաց ընկերությանը նրա տված

46 Ալպոյաճյան, «Զմիւռնիոյ տպարանները», 79:

47 «Զանազան լուրեր», *Արշալոյս արարատեան*, 30 ապրիլի 1848:

գնահատականի հարցում: Նա գրում է, որ ընկերության հիմնումից ի վեր միշտ լավ կարծիք է ունեցել այդ «ազգասիրական միաբանութեան» մասին և վստահ է եղել, որ Համազգյաց ընկերությունն «իր ցանկալի անունը արժանատրութեամբ պիտի կրէ բոլոր պարագաներու մէջ»: Թերթը գոհունակություն է հայտնում, որ ընկերության մասին իր «կարծիքը ճշմարտութիւն դարձած է», քանզի միշտ վեհանձնական սեր է դրսևորել ազգի նկատմամբ, նրա պատիվը բարձր է պահել, արհուրջամբ դիմադրել է գանազան անարժան գրպարտությունների: Դրա շնորհիվ ընկերությունը վայելում է «բոլոր ճշմարիտ ազգասիրաց համակրական սէրը» և հետևողականորեն պայքարում «ազգային ուսումնասիրական յառաջադիմութիւնը յառաջ տանելու եւ հին նախապաշարմունքները ջնջելու համար»⁴⁸:

1848 թ. ընկերությունը լուրջ դժվարությունների է հանդիպում հայ համայնքի ներսում դավանաբանական խնդիրների պատճառով: Թերթի անանուն թղթակիցն իրավացի էր, որ Կ. Պոլսի հայ կաթոլիկների առաջնորդ Անտոն պատրիարք Հասունյանը խոչընդոտում է Համազգյաց ընկերության գործունեությունը: Պատրիարքն ի սկզբանէ չէր հանդուրժում ընկերության ինքնուրույն գործունեությունը, որի ղեկավարների անուններն անգամ իր համար «զգուելի էին»: Նա, ի դեմ Համազգյաց ընկերության, «Մխիթարեան կողմնակցութիւն մը կը տեսնէր՝ որևոր իրեն բոլորովին անտանելի էր»⁴⁹: Նա դավանաբանության հարցում համակարծիք չէր ընկերության մոտեցմանը և 1846 թ. նույնիսկ փորձում է խանգարել հայտարարության ընդունմանը, թեև նախապէս ծանոթացել և հավանություն էր տվել կանոնադրությանը: Համազգյաց ընկերության հիմնադիր կաթոլիկ հայերը տեղի չտվեցին իրենց պատրիարքի հորդորներին, ինչը շուտով հանգեցնում է ընկերության ազգասեր և պատվավոր անձանց ու պատրիարքի միջև բախմանը դավանաբանական մի շարք հարցերում⁵⁰:

Ընկերության կաթոլիկ և ոչ կաթոլիկ անդամների միջև կրոնական հարցում տարածայնություններ են առաջ գալիս այն բանից հետո, երբ ընկերության անդամներ Սերվիչենը, Ազնավուրը և Լուիֆյանցը մամուլում իրենց կարծիքն են հայտնում աշխարհիկ ու կրոնական կրթության մասին: Նրանք այն համոզմունքն էին հայտնում, որ եկեղեցական դպրոցի կրթությանը «չեն հատուցաներ հայ ազգի աշխարհական ընդհանուր տղոց ուսումնական իրաւունքները»: Այս մարդկանց կարծիքը վերագրելով Համազգյաց ընկերությանը՝ Հասունյանը, առաջնորդվելով «Ազգին կապը կրոնն» մտայնությամբ, անհաշտ պայքար է սկսում ընկերության դեմ⁵¹: Նա կաթոլիկ հայերին գրգռում էր հայ առաքելականների դեմ, պղտորում էր նրանց միտքը և շարունակում էր «քարոզել թէ հոռմեական եկեղեցին արգելու միաբանիլ ընդ հերետիկոս»: Պատրիարքը սպառնում էր «թէ ոչ կարենք ձեզ արձակումն և հաղորդութիւն», քանի դեռ շարունակում եք մնալ Համազգյաց ընկերության անդամ⁵²:

48 Նույն տեղում:

49 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականութիւն*, 88:

50 Օրմանեան, *Ազգայատում*, 3823:

51 Ռուբեն Բերբերյան, *Համազգեսցը*: Համազգային տարեգիրք, Ա տարի (Գահիրե, տպարան Սահակ Մեարոյ, 1936), 222-223, Սիրունի, *Պոլիս եւ իր դերը*, 395:

52 Պէրպէրեան, *Պատմութիւն հայոց*, 332:

Ընկերության անդամների տարածայնությունները չեն հարթվում, ուստի Հասունյանը բողոք է հղում Բարձր դռանն ու Վատիկանին: 1847 թ. վերջին Հռոմի Պիոս IX պապը վեճը կարգավորելու նպատակով Կ.Պոլիս է ուղարկում կարդինալ Վինչեցիո Ֆերիերին ու Վեսպասիանի խորհրդականին: Նրանք Համազգյաց ընկերության անդամների հետ չեն հանդիպում, նրանց չեն լսում ու ի սկզբանե անցնում են պատրիարքի կողմը:

1848 թ. մարտի 2-ին և 5-ին Համազգյաց ընկերության անդամներն առանց Հասունյանի ժողով են հրավիրում և Պետրոս Եազըրքճյանին, Անտոն Երամյանին, Սրապ Մանապյանին ու Մկրտիչ Սամանճյանին լիազորում Հասունյանին համոզել՝ չխանգարելու իրենց գործունեությանը: Պատրիարքը դրան հակադարձում է՝ «մենք հիմակուան ազգին ընթացքէն գոհ ենք, նոր կարգադրութիւն և սահմանադրութիւն չենք ուզեր»⁵³:

Համազգյաց ընկերության անդամները մարտի 22-ին ազգային ժողով հրավիրելու խնդրանքով դիմում են Բարձր դռանը, որին հետևում է Հասունյանի կողմնակիցների խնդրագիրը: Ընկերության կանոնադրության կապակցությամբ կրքերը բորբոքվում են, վեճը՝ սաստկանում: Որոշվում է Համազգյաց ընկերության կանոնադրությունն ուղարկել Վատիկան: Կարդինալ Ֆերիերին Հասունյանին առաջարկում է Համազգյաց ընկերության նոր կանոնադրություն մշակել, ինչն ընկերության անդամները մերժում են⁵⁴:

1848 թ. մայիսի 5-ին Բարձր դուռը վեճը կարգավորելու նպատակով հրավիրում է Հասունյանին և Կ.Պոլսի տասը ամիրայի, որոնց հորդորում է հաշտվել՝ առաջարկելով հաշտեցման ավելի մեղմ տարբերակ: Այդ հանդիպումից օրեր անց կարդինալ Ֆերիերին հեռանում է Կ.Պոլսից. դրանից օգտվելով՝ թուրքական իշխանությունները որոշում են բավարարել ոչ թե պատրիարքի, այլ ազգային ժողով հրավիրելու կողմնակիցների խնդրանքը: Դրան Հասունյանն ընդդիմանում է, բայց անտեսելով նրա ընդվզումը՝ Բարձր դուռը 1848 թ. հուլիսին հրավիրում է տասը եկեղեցականից, քսանչորս աշխարհիկ անձանցից և Համազգյաց ընկերության քսանչորս անդամներից կազմված ժողով: Հասունյանի կողմնակից աշխարհիկները պահանջում են փոխել Համազգյաց ընկերության կանոնադրությունը, ըստ որի՝ ընկերության անդամ կարող էին լինել միայն կաթոլիկ հայերը: Ընկերության վարիչ մարմինը պետք է ունենար չորս խորհրդական, երկու խաղաղարար և չորս գրաքննիչ՝ եկեղեցական իշխանությունից: Համազգյայինի անդամները համաձայնում են միայն կանոնադրությունում որոշ փոփոխություններ կատարելուն, ինչը հուլիսի 6-ին հաստատում է ժողովը: Օգոստոսի 10-ին հրավիրված 20 հոգուց բաղկացած ժողովի աշխատանքը Հասունյանը խոչընդոտում է, ինչից հետո մեծ եպարքոս Ռեշիդ փաշան իր օգնական Կրճիկյանի միջոցով Հասունյանից պահանջում է հրաժարվել պատրիարքի պաշտոնից: Նոյեմբերի 26-ին Կ.Պոլսի կաթոլիկ հայերի պատրիարք է ընտրվում Կարինի թեմի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Մելվյանը⁵⁵:

53 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականություն*, 73:

54 Նույն տեղում, 86:

55 Ասկերեան, *Հասունեան քաղաքականություն*, 90-92, 108, Օրմանեան, *Ազգայապատում*, 3830,

1849 թ. ապրիլին «Արշալոյս արարատեան»-ը գոհունակությամբ գրում է, որ Կ.Պոլսի «Համազգեաց ընկերութիւնը վերանորոգելու վրայ է, և անոր ազգօգուտ նպատակը՝ քաջայոյս եմք, որ յառաջ պիտի երթայ», եթե ընկերության տեսուչներն ու խորհրդականները շարունակելով իրենց «ազգասիրական պաշտոնը չեն վիատիր ամեննին հազար ու մէկ արգելքներէն, որոնք բնականապէս միշտ յառաջ կ'ելլեն այս օրինակ գործոց մէջ»⁵⁶:

Համազգայաց ընկերության գործունեության շարունակության նկատմամբ թերթի լավատեսությունն ու հավատը պայմանավորված էին նրանով, որ, շուրջ մեկուկես տարի Հասունյանի արգելքների դեմ պայքարելով, ընկերությունը փաստացի չէր կարողանում զբաղվել իր հիմնական առաքելությամբ: Այդ խոչընդոտը մասամբ հաղթահարելուց հետո մարտի 20-ին Համազգայաց ընկերության ժողովարանը վերջապէս բացվում է. տեսուչներից ու խորհրդականներից բացի՝ մասնակցում էր ավելի քան 20 անդամ: Համաձայն թերթի՝ եթե մինչ օրս «անհրաւար կամ ժամանակի պարագաներէն հարկադրեալ» ընկերության որոշ անդամների սիրտը ականա վիրավորված է եղել, ապա այժմ նրանք «քրիստոնէավայել եղբայրութեամբ մխիթարելու, ընդգրկելու և համազգական սիրով շահելու հոգ կը տանին: Եւ այս գործը, որ է պատելով բժշկել զվերքս, պիտի ըլլայ բացայայտ նշան մը Համազգեաց ընկերութեան հայրենասիրական նպատակին»⁵⁷:

1849 թ. սեպտեմբերին Համազգայաց ընկերության մասին Կ.Պոլսից ստացված լուրն «Արշալոյս արարատեան»-ը համարում է «մխիթարական», քանի որ ընկերության գործույթն անդամները խոհեմությամբ և զովելի հաստատակամությամբ շարունակում են իրենց «ազգասիրական ծանր պաշտոնը» և անձնվեր եռանդով հաղթահարում բոլոր արգելքները: Թերթն ընկերության անդամներին անվանում է հայրենասեր, որ անտրտունց նպատակային աշխատանք են տանում ի նպաստ առաջադիմության: «Արշալոյս արարատեան»-ը հույս է հայտնում, որ ընկերությունն «առանց վիատելու արիութեամբ և երկայնատութեամբ յառաջ պիտի տանի իր վեհանձնական ազգօգուտ նպատակը, աղէկ մը տպաւորելով մտքերնուն մէջ թէ. յաղթող է ամենայնի աշխատութիւն»⁵⁸:

1850 թ. նոյեմբերի 24-ի համարի առաջին էջում «Արշալոյս արարատեան»-ը կրկին անդրադառնում է Համազգայաց ընկերությանը: Հակիրճ ներկայացնելով 1846 թ. Կ.Պոլսում «76 Համազգի պատուաւոր և պատուաւոր և միաբանասեր եղբայրների» հիմնած ընկերությունն ու նրա հայտարարությունը, թերթը գրում է, որ ոչ ոք չի կարող ուրանալ, թե ինչպիսի ազգօգուտ գործունեություն է ծավալում ընկերությունը: Այդ «ուսումնասեր և պատուական ընկերութեան նպատակը տեսնելով, կզարմանայ մարդ թէ ինչպէն կարելի է, որ խղճմտանց տէր անձ մը համարձակի դատապարտել զայն»:

Թերթը փաստում է, որ հիմնադրման պահից՝ Համազգայաց ընկերությունը

Պերպլերեան, Պատմութիւն հայոց, 345-358, Սիրունի, Պոլիս և իր դերը, 594-595:

56 «Ներքին լուրեր», Արշալոյս արարատեան, 29 ապրիլի 1849:

57 Նույն տեղում:

58 «Զանազան լուրեր», Արշալոյս արարատեան, 16 սեպտեմբերի 1849:

«դժբաղդություններ անողոքելի թշնամիներ ունեցալ», որոնց պարագլուխը Հասունյան գերապայծառ Անտոն պատրիարքն է, քանի որ նա շատ անարժան քայլեր է ձեռնարկել ընկերության դեմ և ի վերջո, «Հռոմի Հաւատոյ Տարածման ժողովի» որոշմամբ, արգելել սովել «խեղճ ընկերութիւնը»:

«Արշալոյս արարատեան»-ը գրում է, որ բոլոր ազգասերները «մեզի կցաւին այս անիրաւ վճռոյն վրայ», և նշում, որ այդուհանդերձ հուսահատվել պետք չէ, քանի որ վաղուց «փորձուած բան է, թէ հալածանքը՝ միշտ հալածողին նպատակին հակառակ վախճան մը կծնանի»⁵⁹:

«Արշալոյս արարատեան»-ն ամբողջությամբ թարգմանաբար տպագրում է Սուրբ ժողովի նախագահ գերաստիճան ու գերապատիվ կարդինալ Հ. Փ. Ֆուանստնի և ատենադպիր Ա. Բառնարոյի 1850 թ. մայիսի 28-ի ընդարձակ նամակը՝ ուղղված Անտոն վարդապետ Հասունյանին: Կարդինալը հայտնում է, որ Համազգյաց ընկերության մասին Հասունյանի բողոքը ներկայացվել է Հռոմի պապի քննարկմանը: Պապին մի քանի անգամ դիմել են նաև ընկերության ղեկավարները և խնդրել նրա օրհնությունը: Սուրբ ժողովը, քննարկելով Համազգյաց ընկերության վերաբերյալ ստացված տեղեկություններն ու կանոնադրությունը, տհաճությամբ է ընդունել դրանք և որոշակի վտանգներ տեսել, քանզի «ուղղափառ Հայոց Հոգևոր աղէկութեանը կրնան հոնկէջ առաջ գալ»: Ուստի Սուրբ ժողովը Համազգյաց ընկերությանը որևէ կերպ չի աջակցում, նրան ուղղակի կամ անուղղակի ճանապարհով օգնելը, բացարձակ արգելելուց զատ, հորդորում է այդ ընկերությունից հեռու մնալ: «Արշալոյս արարատեան»-ը, ի պատասխան պապական կարդինալի նամակում առաջ քաշված մի շարք հարցերի, տպագրում է «հռոմեական մեր համազգի ազնիւ եղբայրներէն մեկի» ծավալուն մեկնաբանությունները: Անանուն թղթակիցը, ներկայանալով «ազգի առաջադիմութիւնը ցանկացող», զարմանում է, որ նամակի լատիներեն և հայերեն տեքստերը տարբերվում են: Նա նշում է, որ պարզամիտ ժողովրդին Համազգյաց ընկերությունից հեռացնելու համար «Տարածման հաւատոյ թղթի հեղինակ» պապական կարդինալը պետք է բացատրեր, թե ընկերության մասին տեղեկությունները ինչպես են հայտնվել իր ձեռքում, ով է դրանց հեղինակը. ընկերության բարեկամ, թե՛ թշնամի է, խաղաղասէր, թե՛ խռովարար է, հայության բարօրությունն ու առաջադիմությունը ցանկացող, թե՛ թշվառ ու աղետալի վիճակի մեջ դնել ցանկացող: Թերթի թղթակիցը կասկած չունի, որ ընկերության մասին պապական իշխանությանը տեղեկություններ տրամադրողը Վինչենցիո Ֆերիերին է, որը, «ականջ դնելով անմիտ մարդկանց, առանց արդար քննութիւն և դատաստան ընելու հէմ ինքը խաբուեցաւ, սուտը իրաւի տեղ ընդունեց, ու հէմ՝ սուրբ Ժողովին ալ խաբեց այս անտեղի յորդորանքը դրկել տուաւ»: Ըստ նրա՝ Համազգյաց ընկերության մասին կասկածներ ունեցողներն ընկերության կանոնադրությանը ծանոթանալուց հետո խոստովանում են, որ «Ընկերութեան նպատակը ուրիշ բան մը չէ եղեր, այլ միմիայն ազգին բարիք ընել»: Ընկերության երեք տեսուչներից երկուսն աշխարհիկ էին. նրանք զգուշացնում էին, որ պետության ու ազգի քաղաքականության դեմ որևէ բան տեղի չունենա: Երրորդ տեսուչը հոգևորական

59 «Զմիտնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

էր, որը հետևում էր, որ կրոնի դեմ քայլեր չարվեին: Սա էր ընկերության «աննենգ օրինատը ընթացքը, և անժխտելի երաշխատրությունը», որ Հասունյանը, իր բոլոր եկեղեցականները, Կ.Պոլսի ամիրանները, օսմանյան տերության պաշտոնյանները, հավաքվելով ժողովի, ընկերության գործունեության և կանոնադրության մասին անօրինական ոչինչ չեն փաստում: Բարձր դռան պաշտոնյայի ներկայությամբ Աստոն Հասունյանն ընդունում է ընկերության կանոնադրությունը, հաշտություն առաջարկում ու ժողովը ցրում:

Հետաքրքիր է՝ պապական կարդինալն ինչու էր Համազգյաց ընկերությունը վտանգավոր համարում և եկեղեցականներին արգելում դրան օգտակար լինել: Ցանկալի կլիներ, որ Սուրբ ժողովն ընկերության մասին ճիշտ և վավերական տեղեկություններ ստանար Աստծուց վախեցող «բարեպաշտ ու արժանահաւատ մարդկանցից»: Սուրբ ժողովի նամակի կապակցությամբ «Արշալոյս արարատեան»-ի թղթակից «ագնիվ եղբայրը» երկու կեղծիք է նկատում: Առաջին՝ Հռոմի սուրբ ժողովը Հասունյանի տեղեկությունների հիման վրա Համազգյաց ընկերության նկատմամբ միայն իր տհաճությունն է արտահայտել և ոչ թե այն դատապարտել, ինչպես գրված է նամակի լատիներեն տարբերակում: Մինչդեռ Հասունյանը ժողովրդին խաբելու համար ամենուր հայտարարում էր, որ ժողովը դատապարտել է Համազգյաց ընկերությանը: Երկրորդ՝ մայիսի 28-ին Հռոմից ուղարկված նամակը Հասունյանը չէր կարող նույն օրը Կ.Պոլսում ստանալ, որովհետև այդ օրը նա գտնվում էր Հռոմում: Եթե նա մայիսի 28-ին կարդինալի նամակը ստացել է Հռոմում, ապա ինչո՞ւ անմիջապես չի հրապարակել: Այս հարցերի պատասխանը թողնելով թերթի ընթերցողներին՝ հողվածագիրն իր պարտքն է համարում «արդար խորհրդածություններով Համազգեաց Ընկերութեան վրայօք եղած ծուռ կարծիքները հերքելի ձեռն շտրիաց Աստուծոյ»⁶⁰:

«Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրը չի բավարարվում իր թղթակցի նամակը տպագրելով, ավելին՝ քննադատում է 1850 թ. դեկտեմբերի 25-ին Կ.Պոլսում տպագրված ուն «ճշմարտասէր Հռոմեական ուղղափառի» գրքույկը, որը վերաբերում էր Համազգյաց ընկերությանը: Պալղագարյանի գնահատմամբ՝ «ճշմարտասէր հեղինակը», անդրադառնալով «Արշալոյս արարատեան»-ում տպագրված Համազգյաց ընկերության հայտարարությանը, իր թղթակցի նամակի և առաջաբանի վերաբերյալ դատողություններ է անում: Չգանկանալով հրապարակել հեղինակի անունը՝ Պալղագարյանը «խիստ համառի և անկողմնասիրութեամբ» հակադրվում է Համազգյաց ընկերությանը տված նրա գնահատականին: Նա գրում է, որ «Արշալոյս արարատեան»-ը երբեք կրոնական խնդիրներին ու կոիվներին չի միջամտել, ամենևին «անկրոն հանդուգն չէ», ինչպես դա ներկայացնում է հեղինակը, ինքը չի վախենում Հասունյանից ու չի ամաչում նրան հանդիմանել Համազգյաց ընկերության դեմ «անարժան միջոցներ» կիրառելու համար: Իր «ճշմարտասէր ընդդիմախօսը» հավանաբար տեղյակ չի եղել, թե Հասունյանը Բարձր դռանը Համազգյաց ընկերության մասին ինչ գրապարտություններ է արել:

«Արշալոյս արարատեան»-ը հերթական անգամ ընդգծում է, որ Համազգյաց ընկ-

60 «Զմիռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

երությունը կրոնական միաբանություն չէ և ազգօգուտ գործունեություն է ծավալում, նրա հայտարարությունը և կանոնադրությունը դատապարտելի չեն, հետևաբար «զանիկա ջնջել ուզողներուն ընթացքը դատապարտելի է»:

Պալդազարյանը միաժամանակ շեշտում է, որ դատապարտելի չէ նաև «Արշալոյս արարատեան»-ի դիրքորոշումը «Համազգեաց Ընկերութիւնը պաշտպանելու եւ սէր ու միաբանութիւն քարոզելու համար»: Թերթը հրատարակման օրվանից ազգի մեջ շարունակ քարոզում է «սէր, միաբանութիւն եւ ուսումնասիրութիւն», որը, դատելով Համազգեաց ընկերության հայտարարությունից, նաև ընկերության նպատակն է: «Արշալոյս արարատեան»-ը «չէր կրնար չպաշտպանել այս ազգօգուտ ընկերութիւնը», մանավանդ, որ ընկերության իրավունքները հորդորում են պաշտպանել կաթոլիկ եկեղեցու հպատակ ազգասեր բարձրաստիճան երևելի անձինք, պատկառելի և գիտնական վերապատվելի վարդապետներ, ուսումնական և ուսումնասեր այլ դեմքեր, որոնք Համազգեաց ընկերության անդամներ ու աջակիցներ են: Հետևաբար «այս օրինակ միաբանասէր և Աստուածահաճոյ մեծարգոյ ընկերութիւն մը պաշտպանելը» «Արշալոյս արարատեան»-ի համար հանցանք չէր: Պալդազարյանը գրում է, որ «Հոռմէական լուսաւորեալ հայերը եւ մեր համազգի պատուական եւ արդարասէր եղբայրք» չեն կարող լուռ մնալ և անտարբեր հետևել «այսպիսի ազգասիրական ընկերութեան դէմ եղած թշնամական գործքերուն»: «Արշալոյս արարատեան»-ի խմբագիրը մեկ անգամ ևս հիշեցնում է իր «ճշմարտասէր հակառակորդին», որ նա իզուր է փորձում իրեն վախեցնել, թե «վտանգաւոր է Հոռմայ առաքելական սուրբ Աթոռէն ազգին հոգևոր հովիւ եւ առաջնորդ կարգեալ անձի դէմ խօսիլ»: Հասունյանն իր փոքրաթիվ հավատացյալ ժողովրդի շրջանում այնպիսի կեղծ թղթեր էր տարածում, որոնք «գրեթէ չորս միլիոն ուղղադաւան հայութեանը կը թշնամացնէ եւ յոգի կը վիրաւորէ»: Պալդազարյանը եզրակացնում է, որ «Այս օրինակ գէնքով եւ ճշմարտութիւնը միշտ իրեն պաշտպան ունենալով Արշալոյսը ամենեւին երկիւղ մը չունի Հասունեան արքեպիսկոպոսի ընթացքը պախարակելու»⁶¹:

Համազգեաց ընկերության ազգօգուտ բնույթն ընդգծելու համար «Արշալոյս արարատեան»-ն առանց որևէ մեկնաբանության կրկին ամբողջությամբ տպագրում է ընկերության 1846 թ. մարտի 17-ի հայտարարությունը:

«Արշալոյս արարատեան»-ը ցանկալի է համարում, որ Համազգեաց ընկերության գործունեությունն ազգի լուսավորչալ մասն «արդարութեամբ եւ անաչառութեամբ դատաստան ընէ»: Իր հերթին թերթը պարտավորվում է քրիստոնեական հեզության և սիրո դաս տալ Համազգեաց ընկերությանը քննադատող մարդկանց՝ նրանց ատելությանը հակադրելով եղբայրասիրություն, բարկությանն ու կրքերին՝ հեզություն: «Արշալոյս արարատեան»-ը միշտ առաջնորդվել է այս սկզբունքով և «այս ազգասիրական եւ քրիստոնէավայել սկզբանցը պիտի հետեւի մինչեւ վախճան»⁶²:

Ըստ թերթի՝ «այսպիսի աստուածահաճոյ է քրիստոնէավայել սկզբունքով, հաւաստի եմք թէ ոչ միայն Արարատեան Արշալոյսը, այլեւ ամէն լրագիր յաջողութիւն

61 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 24 նոյեմբերի 1850:

62 «Զմիւռնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 30 մարտի 1851:

պիտի գտնէ»⁶³: Համազգյաց ընկերության անդամները հնարավոր բոլոր միջոցներով դիմադրելուց հետո, այնուամենայնիվ, Վատիկանի պահանջով ստիպված են լինում կանոնադրական որոշ փոփոխություններ կատարելու: 1851 թ. ընկերությունը հրատարակում է կանոնադրության փոփոխված տարբերակը, որը բաղկացած էր 41 հոդվածից⁶⁴: Այդպես ընկերությունը կորցնում է համազգային կերպարը, որտեղ ոչ մի խոսք չկար համերաշխության, միաբան գործունեության և եղբայրական զգացմունքի մասին: Նոր կանոնադրությամբ ոչ կաթոլիկ հայերը չէին կարող անդամակցել ընկերությանը: Այս պահանջը չի նպաստում ընկերության գործունեության շարունակմանը: Մտավորականությունը հեռանում է, մյուսները՝ հրաժարվում ընկերությանը նյութապես աջակցելուց: Ընկերությունը որոշ ժամանակ դադարում է գործել: «Արշալոյս արարատեան»-ը գրում է, որ ծագած կրոնական խնդրի պատճառով շատերը «կը փափաքէին Համազգեաց ընկերութիւնը խափանել»: Դա կանխելու համար ընկերության հիմնադիրներից երեքն «իրենց ազգասիրական պարտքը համարեցին առժամանակեայ հրաժարումը անդամակցութենէ... որպէսզի ընկերութեան դէմ չարախօսից բերանը զօցուի: Բայց իզուր»⁶⁵: Դրան անդրադարձած Կ.Պոլսի «Մասիս» թերթը 1852 թ. սեպտեմբերին գրում է, «թէ կը լսենք նաեւ որ Համազգեաց ընկերութիւնն ալ խափաներ է»⁶⁶:

Համազգյաց ընկերությունը թեպետ պաշտոնապես չի փակվում, սակայն թուլանում է և հետզհետեւ անգործության մատնվում. նրա տրամադրության տակ է մնում Լալե փողոցի քարե շենքը և հավաքված գումարի մնացորդը⁶⁷:

Ընկերության գործունեության առժամանակյա դադարեցումով հիմնադիր երիտասարդ կաթոլիկ հայերը չեն հասնում իրենց նպատակին: Ազգային համալսմբման, միասնության, եղբայրության, համերաշխության, կրոնական տարածայնությունների հաղթահարման նրանց գաղափարները հանդիպում են կաթոլիկ հոգևորականության բիրտ դիմադրությանը: Սակայն նրանք չեն հուսահատվում և շարունակում են իրենց գործունեությունը՝ նոր ընկերություններ հիմնելով: 1859 թ. հունվարի 7-ին Կ.Պոլսում Համազգյաց ընկերության մի քանի անդամ, որ Մուրադյան և Ռափայելյան վարժարանների շրջանավարտներ էին, հիմնում են Մուրադյան և Ռափայելյան աշակերտաց ընկերությունը⁶⁸, որի ատենապետ է ընտրվում Պեշիկթաշլյանը, իսկ ատենադպիր՝ բանաստեղծ Թովմաս Թերզյանը: Ընկերության հավաքատեղին Բերայի Լալե փողոցի թիվ 13 տան Համազգյաց ընկերության սրահն էր:

Համազգյաց ընկերության հիմնադիրներից Հովսեփ Վարդանյանն իր խմբագ-

63 «Երկոտասաներորդ տարեդարձ Արշալոյս արարատեան», Արշալոյս արարատյան, 17 օգոստոսի 1851:

64 *Ջատագովութիւն Համազգեաց ընկերութեան* (Կ.Պոլիս, 1851), 34-41, Պերպլերեան, *Պատմութիւն հայոց*, 351-358:

65 «Զմիտնիա», *Արշալոյս արարատեան*, 4 հուլիսի 1852:

66 «Ներքին լուրեր», *Մասիս*, սեպտեմբեր, 1852:

67 Օրմանեան, *Ազգասպատում*, 3927:

68 «Ներքին լուրեր», *Մասիս*, 3 մարտի 1860:

րած «Մեճմուայի հաստիս» թերթում հոդված է տպագրում նոր ընկերության հիմնադրման մասին՝ զետեղելով դրան նվիրված Սրապիոն Հեփմյանի «Երգ բաժակին» բանաստեղծությունը, Պեշիկթաշլյանի և մյուսների ճառերը: Ընկերության կանոնադրությունը չի պահպանվել. նրա նպատակը հայության լուսավորության, կրթության, համերաշխության վեհ գործին ծառայելն էր: 1871 թ. այս ընկերությունը դադարում է գործել⁶⁹:

1860 թ. սեպտեմբերի 1-ին Համազգյաց ընկերության անդամներ Գրիգոր Աղաթոնը, Մկրտիչ Աղաթոնը, Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը, Սերովբե Թագվորյանը, Մկրտիչ Մյուհենտիսյանը, Հովսեփ Ծիլմանյանը (Ծերենց) և ուրիշներ ընկերությանը պատկանող սրահում հիմնում են նոր միություն՝ Հայոց բարեգործական ընկերությունը: Հիմնադիրները կազմում են ընկերության կանոնադրությունը, հայտարարություն հրապարակում, որտեղ ասվում էր, որ ընկերության նպատակն է «Ազգին բոլոր նիւթական, մտաւորական ու բարոյական զօրութիւնները պէտք է միանան ու ի մի ձուլուին»⁷⁰: Ընկերության առաջին ատենապետը Գրիգոր Աղաթոնն էր, իսկ ատենադպիրը՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը: 1860 թ. վերջին ընկերությունն ունեցել է 340 անդամ և մտադիր է եղել հավաքել 200 000 դուրուշ դրամագլուխ՝ գործունեություն ծավալելու համար: 1874 թ. ընկերության դրամագլուխը կազմում է 400 000 դուրուշ, բայց հիմնադիրներն ազգային բարեգործական որևէ շոշափելի գործունեություն չեն ծավալում⁷¹: 1874 թ. նոյեմբերին ընկերության տնօրենությունը դիմում է իր անդամներին՝ ցանկանալով ճշտել, թե ովքեր են ուզում շարունակել իրենց անդամակցությունը և «իրենց բաժանորդագնաց վճարման պարտիքը եւ վայելել իրենց որոշող ձայնի իրաւունքը»⁷²: Քողարկվելով Բարեգործականի անվան տակ՝ ընկերության հիմնադիրներն իրականում նպատակ ունեին գաղափարական քարոզչություն տանել Կ.Պոլսի և Զմյուռնիայի լուսավորյալ հայության շրջանում ազգային սահմանադրական շարժում ծավալելու, ինչպես նաև ազատ որմնադիրների՝ «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» գաղափարի տարածման և մասունական օթյակի ստեղծման ուղղությամբ:

1860 թ. վերջին՝ Համազգյաց ընկերության անդամները «գովելի խորհրդով ազգային կամ մատենադարան կամ ընթերցարան մը բացելու ձեռք զարկեցին»⁷³:

1861 թ. սկզբին նրանք փորձ են անում վերանայելու ընկերության կանոնադրությունը կրկին գործունեություն ծավալելու նպատակով⁷⁴:

1861 թ. ապրիլի 21-ին Լալե փողոցի թիվ 13 տան քարաշեն ժողովարանում ընկերության անդամները նոր կանոնադրություն են մշակում, որը բաղկացած էր 24

69 Պողոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, 64-66:

70 *Յայտարարութիւն Բարեգործական Ընկերութեան Հայոց* (Կ. Պոլիս, 1861), 14-15:

71 «Ազգային», *Մասիս*, 29 նոյեմբերի, 6 դեկտեմբերի 1861, 24 փետրվարի, 10 մարտի, 1862, 24 հոկտեմբերի 1868:

72 «Բարեգործական ընկերութիւն: Ազգ», *Օրագիր* (Կ. Պոլիս), 13 նոյեմբերի 1874:

73 «Ազգային», *Մասիս*, 29 դեկտեմբերի 1860:

74 «Ազգային», *Մասիս*, 15 մարտի 1861:

հողվածից: Կանոնադրության 2-րդ հոդվածում ասվում էր, որ յուրաքանչյուր հայ, անկախ կրոնական պատկանելությունից, կարող է անդամագրվել ընկերությանը «ամենայն հաւասար իրաւունքով»: Ընկերության անդամ կարող էին դառնալ նաև կանայք, բայց առանց ժողովներին մասնակցելու իրավունքի: Այս կանոնադրությունը երեք տարի անփոփոխ է մնում⁷⁵: Համագրյաց ընկերությունն այս վիճակում երկար չի գործում և «կաղնիկաղ ընթացքէ մը վերջ՝ դադրեց»: 1870 թ. ընկերության անդամները կրկին փորձում են «վերականգնել զայն, զի անոր հիշատակը տակաւին Հայ սրտերը կը բարբախէ»⁷⁶:

1874 թ. Համագրյաց ընկերությունը, ըստ «Օրագիր» թերթի, «քաղաքային մատնութեամբ ցրուած ըլլալով՝ բաժանորդականն անոր յաջորդեց ուրիշ անուան տակ իբրեւ առաջնոյն շարունակութիւնը՝ ազատ առաջնոյն քաղաքական կասկածանքէն»⁷⁷:

Համագրյաց ընկերությունը հայ մշակույթի պատմության մեջ «մնաց իբրեւ նրա փայլուն ու հմայիչ փուլերից մեկը»⁷⁸: «Եթէ բարձրագոյն ձեռք մը, թէ գիտութեամբ, թէ անգիտութեամբ, կրօնքն ազգասիրութեան հետ չշփոթէր, եւ Համագրեաց ընկերութիւնը լուծել չտար, ապահովալալէս հայ ազգն աւելի բախտատուր վիճակի մէջ կը գտնուէր, քան ինչ որ չէ այսօր»⁷⁹:

SMYRNA ARMENIAN NEWSPAPER “ARSHALOYS ARARATEAN” ABOUT HAMAZGEATS SOCIETY

Feliks V. Movsisyan

Vanadzor State University, Chair of History, Armenia

SUMMARY

In the 1840s, a group of young Armenians of Constantinople educated in European universities and influenced by the ideas of enlightenment, progress, and the need for political reforms, dedicated themselves to the enhancement of national unity, solidarity and fraternal support. To that end, they established the Hamazgeats Society in Constantinople in September 1846.

“Arshaloys Araratean” (The Araratian Dawn), a political, philological and commercial newspaper, published in Smyrna and representing the Armenian national-conservative movement, was one of the first to welcome the establishment of the Society. According to the newspaper, the Catholic Armenians who founded the Society are patriots and

75 Պողոսեան, *Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու*, 54-55:

76 Նոյն տեղում:

77 «Բարեգործական ընկերութիւն: Ազդ»:

78 Բերբերեան, *Համագրեացք*, 226:

79 Հ. Սահակ Մովսէսեան, «Մուրատեան-Ռափայելեան վարժարաններու նախկին աշակերտներու հրապարակային գործունէութիւնը», *Բազմալեւոյ* (Վենետիկ), 1936, 202:

nationalists who promise to be exclusively guided by the ideas of patriotism, friendship and brotherhood in their activities.

The newspaper publishes the declaration of the Hamazgeats Society, refers to a number of provisions of the charter and reports that the founders of the Society were initially forced to overcome a number of difficulties and obstacles and gained opponents. “Arshaloys Araratean” justifiably indicates that the dispute within and around the Society is caused by a religious issue. The High Door and the Vatican intervened in order to win the dispute.

“Arshaloys Araratean,” which generally had a cautious and moderate approach to political and public conflicts, this time shows undisguised sympathy towards the Hamazgeats Society. The newspaper criticizes the Pope’s representative Cardinal Vincezzo Ferrieri and Patriarch Anton Hasunyan, the leader of the Armenian Catholics of Constantinople, for taking “unworthy measures” against the activities of the Hamazgeats Society and temporarily suspending the activities of the Society.

According to “Arshaloys Araratean,” the declaration and charter of the Society are not condemnable because they do not have anti-state or anti-religious provisions. According to the newspaper, the “patriotic society” carries out pro-national activities in the field of education, preaches love, unity, solidarity and brotherhood. These ideas are also the creed of “Arshaloys Araratean;” hence, the newspaper cannot look indifferently at the hostile actions taken against the nationalist society and not protect the Hamazgeats Society.

Key words: “Arshaloys Araratean” newspaper, Hamazgeats Society, Smyrna, Constantinople, Muradyan College, intellectuals, societies, education, enlightenment, progress, unity, brotherhood.

ИЗМИРСКАЯ АРМЯНСКАЯ ГАЗЕТА “АРШАЛУЙС АРАРАТЯН” ОБ ОБЩЕСТВЕ АМАЗГЕАЦ

Феликс В. Мовсисян

Ванадзорский государственный университет, Кафедра истории, Армения

РЕЗЮМЕ

В 1840-х годах группа молодежи из числа константинопольских армян, получившая образование в европейских университетах, под влиянием идей просвещения, прогресса и необходимости политических реформ посвятила себя делу национального единства, солидарности и братской взаимопомощи. С этой целью в марте 1846 года они основали в Константинополе Общество Амазгеац. Издающаяся в Измире (Смирне) политическая, филологическая и коммерческая газета “Аршалуйс Араратян” (“Заря Араратская”),

представляющая армянское национально-консервативное течение, одной из первых приветствовала создание общества. По убеждению газеты, армяне-католики, основавшие общество, являются истинными патриотами, которые обещают руководствоваться в своей деятельности идеями патриотизма, дружбы и братства.

Газета публикует манифест Общества Амазгеац, обращается к ряду положений устава и фиксирует, что учредители компании изначально были вынуждены преодолеть ряд трудностей и препятствий, в результате чего приобрели противников. “Аршалуйс Араратян” справедливо подчеркивает, что спор внутри и вокруг общества вызван религиозной проблемой. Для решения конфликта в дело вмешались Высокая Порта и Ватикан.

Газета “Аршалуйс Араратян”, придерживавшаяся, в целом, осторожного и умеренного подхода к политическим и общественным конфликтам, на этот раз проявляет нескрываемую симпатию к Обществу Амазгеац. Газета критикует представителя Папы кардинала Винчещо Феррьерери и Патриарха Антона Хасуняна, лидера армян-католиков Константинополя, за принятие “недостойных мер” в отношении деятельности Общества Амазгеац и временное приостановление деятельности общества.

По мнению “Аршалуйс Араратян”, заявление и устав общества не подлежат осуждению, поскольку в них нет антигосударственных или антирелигиозных положений. По данным газеты, Общество Амазгеац осуществляет пронациональную деятельность в сфере образования, пропагандирует любовь, единство, солидарность и братство. Эти идеи также являются кредо “Аршалуйс Араратян”, поэтому газета не может равнодушно смотреть на враждебные шаги, предпринятые против патриотического общества, и не защищать Общество Амазгеац.

Ключевые слова: газета “Аршалуйс Араратян,” Общество Амазгеац, Смирна, Константинополь, гимназия Мурадян, интеллигенция, компании, образование, просвещение, прогресс, единство, братство.

REFERENCES

Fenerchean, Armenak. *Ազատ քրիստոնեությունը հայոց մէջ* [Free Masonry in Armenia]. Hairenik (Boston), No. 10 (1954), 92;

Alpoyachean, Arshak. *Ազգային Սահմանադրությունը, իր ծագումը եւ կիրառությունը* [National Constitution, its Origin and Application], Extensive Calendar of St. Saviour's Hospital. Constantinople: Y. Matteosian Press, 1910, 227;

Alpoyachean, Arshak. «Զմյոռնիսյի տպարանները» [Smyrna Printing Presses]. *Historical-Philological Journal* (Yerevan), 2(25) (1964), 78;

Perperean, Avetis. *Պատմություն հայոց* [History of Armenia]. Constantinople: P. Kirishchean Press, 1871, 350-351;

H. Grigoris, V. Galemkearean, *Պատմություն հայ լրագրության* [History of Armenian Journalism]. Vienna: Mkhitarian Press, 1893;

Movsean, Sahak. «Սուրատեան-Ռափայելեան վարժարաններու նախկին աշակերտներու հրապարակային գործունեութիւնը» [Public Activity of the Former Students of Muratean-Rapayelian Colleges]. *Bazmavep* (Venice), 1936;

Kosean, Yakop. *Հայք ի Ջմիռնիս եւ ի շրջակայս* [Armenia to Smyrna and its Surrounding]. Vienna: Mkhitarian Press, 1899, vol. A, 272;

Askerean, Hovhannes. *Հասունեան քաղաքականութիւն* [Hasunean Politics]. Tpkhis: H. Enfiachyants Press, 1868;

Leo, *Ստեփանոս Նազարեանց* [Stepanos Nazareants]. vol. 2. Tiflis: M. Martirosian Press, 1902;

Ormanean, Maghakia. *Ազգայաւտում* [History of the Nation]. vol. 3, Part 1. Beirut: Sevan Press, 1968;

Nalbandian, Mikayel. *Երկերի լիակատար ժողովածու* [Complete Collection of Works]. vol. 2. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1980;

Nalbandian, Mikayel. *Երկերի լիակատար ժողովածու* [Complete Collection of Works]. vol. 4. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1949;

Hakobyan, Mnatsakan. *Ջմիռնիսի պարբերական մամուլը (1839-1860)* [Smyrna Periodical Press (1839-1860)]. Yerevan: Academy of Sciences of Armenian SSR, 1984;

Poghosean, *Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու* [History of Armenian Cultural Societies]. vol. 1. Vienna: Mkhitarian Press, 1957;

Berberian, Ruben. «Համազգեսցը»: *Համազգային տարեգիրք* [The Hamazgeats. In: Worldwide Yearbook]. Year 1. Cairo: Sahak Mesrop Press, 1936;

Zardarean, Vahan. *Յիշատակարան* [Memorial Book]. vol. 4. Constantinople, 1912;

Zardarean, Vahan. *Յիշատակարան* [Memorial Book]. vol. 5. Cairo: V. Zardarean Printing House, 1939);

Kyomurchean, Yeghia. *Ստամպոլի պատմություն* [History of Istanbul]. Vienna, 1931;

Ջատագովություն Համազգեսց ընկերության [Apologetics of the Nationwide Company]. Constantinople, 1851;

Յայտարարություն Բարեգործական Ընկերության Հայոց [Announcement of the Armenian Charitable Company]. Constantinople, 1861;

«Խմբագրական» [Editorial]. *Arshaloys Araratean* weekly, Smyrna, August 10, 1840;

Arshaloys Araratean, Smyrna, August 13, 1841, July 3, 1842, August 23, 1846. May 31, 1846, February 6, 1848, April 30, 1848, April 29, 1849, September 16, 1849, November 24, 1850, March 30, 1851, August 17, 1851, July, 4, 1852;

Mamuryan, Mateos. Մեծ Ղուկաս Գ. Պալղազարեան [Mets Ghukas G. Paldazarean]. *Հայկական մամուլ* [Armenian Press] (Smyrna), June 1878, 65-66;

«Խմբագրական» [Editorial], “Arevmutk”; Paris, February, 1, 1864, 4;

“Armenia”, Constantinople, February 14, 1848;

“Masis”, November, 28, December, 6, September 1852; March 3, December 29, 1860; March 15, 1861; February 24, 1861; March 10, 1862; October 24, 1868;

Բարեգործական ընկերություն: Ազդ [Charitable Company: Announcement], Azd, Or-agir [Diary], Constantinople, November 13, 1874;

“Mamul”, Weekly Journal, Constantinople;

Յարտարար նախակարգություն ընկերության Համազգեստ [Procedure Announcer of the Hamazgeats Company], “Arshaloys Araratean,” (Smyrna), April 19, 1846, 1.

Հեղինակի մասին

About the author

Об авторе

Ֆելիքս Վ. Մովսիսյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վանաձորի Հովհ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի պատմության ամբիոնի վարիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ 18-19-րդ. ամերիկյան, եվրոպական հեղափոխություններ, ազգային-ազատագրական շարժումներ և դրանց վերաբերյալ հայ հասարակական մտքի ու պարբերական մամուլի գնահատական, արևմտահայ հասարակական կազմակերպություններ, մասնության պատմություն:

Էլ. փոստի հասցե՝ felmov@mail.ru

Felix V. Movsisyan, PhD in History, Professor, Head of the Chair of History of Vanadzor State University after Hovh. Tumanyan.

Research fields: American and European revolutions of the 18th - 19th centuries, national-liberation movements and their estimation in the Armenian press media, Western-Armenian public organizations, and history of Masonry.

Email address: felmov@mail.ru

Феликс В. Мовсисян, доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Ванадзорского государственного университета им. Ов. Туманяна.

Область исследований - американские и европейские революции 18-19-го веков, национально-освободительные движения и их оценка в армянской общественной мысли и периодической печати, западноармянские общественные организации, история масонства.

Эл. почта: felmov@mail.ru